

Spomeniki, zgodovina, identiteta: oris snovne kulturne dediščine ožjega zavarovanega območja Regijskega parka Škocjanske jame

Darja Kranjc

Dediščino ne sestavljajo denar ali imetje, ampak kultura, izročilo in vrednote. Kulturna dediščina nakazuje skupno vez oziroma našo pripadnost skupnosti. Predstavlja našo zgodovino in identiteto: našo vez z lastno preteklostjo, sedanostjo in prihodnostjo (Elena Franchi, 2016).

Unescova deklaracija iz leta 2001 ob bok biotske raznovrstnosti, kot segment temeljnega pomena za obstoj človeštva (to je tudi del narave – opomba avtorice), postavlja kulturno raznovrstnost. Potreba po formalni deklaraciji njenega pomena bržčas raste iz zaznavanja posledic procesov globalizacije in z njimi povezanega neravnovesja v pretoku in izmenjavi kulturnih dobrin in storitev, kar lahko, brez potrebnega razumevanja, ogrozi mir na svetu. Kulturna raznolikost naj bo oporna točka človeku v gospodarski globalni družbi, segment pri identifikaciji in konstrukciji sodobne identitete ter usmerjevalec pri načrtovanju trajnostnega razvoja. In dejstvo je, da kulturna raznolikost, kot vir izmenjav, inovacij in ustvarjalnosti,

črpa iz kulturne dediščine, ki pa še zdaleč niso zgolj objekti in artefakti, čeprav jo ljudje največkrat žal še vedno tako razumejo, zato tudi v tem preglednem prispevku sledimo tej ustaljeni praksi.

*Pogled na vasi ožjega zavarovanega območja.
Foto: Borut Peric. Arhiv Javnega zavoda
Park Škocjanske jame (JZ PŠJ).*

Škocjan

Pokrajina na območju parka Škocjanske jame je privabljala človeka že od pradavnine in je izredno bogata z arheološkimi najdišči. Arhaičnost tega prostora se kaže tudi v ohranjeni srednjeveški tlorisni zasnovi vasi Škocjan in njeni legi na velikem naravnem mostu, pod katerim je reka Reka izdolbla Mahorčičevo in Mariničevo jamo. Ta lega ni naključje. Škocjan dobi ime, tako kot jame, po sv. Kancijanu in tovariših, katerim je, poleg tukajšnje, posvečenih več cerkva na slovenskem narodnostnem ozemlju ob vodnih tokovih, izvirih in ponorih, saj so bili ti svetniki usmrčeni v bližini reke Soče. Prvotno gotska cerkev je bila v 17. stoletju razširjena še z dvema stranskima ladjama ter novim prezbiterijem. Samostojno stoječi zvonik oglejskega tipa dobi sredi 19. stoletja, ko ji prizidajo še zakristijo.

Vas se je razvila okoli te cerkve in se naslonila na danes delno ohranjeno taborno obzidje, znotraj katerega leži. Sestavljena je iz gruče stavb, ki se v dveh nizih odpira od cerkve na obe strani. V kraške domačije zaprtega tipa so se tako lahko razvile zgolj hiše ob koncih nizov. Danes v vasi prevladujejo stavbe iz 19. in 20. stoletja, na osrednjem trgu je moč videti lep primer v skalo vklesanega vaškega vodnjaka, v katerega se zbira deževnica s streh okoliških hiš, in bližnji vaški kal, ki je služil kot zbiralnik deževnice za napajanje živine. Do petdesetih let 20. stoletja je bil Škocjan znan po številnih obrtnikih in »zdravstveni delavki« (trije kovači, kolar, mizar, dva krojača, dve šivilji, babica in gostilničar), bil je cerkveno središče s kaplanijo in šolo (1865–1962). Danes vas skoraj sameva, a med sezono zaživi med drugim z obiskovalci dveh stalnih muzejskih postavitev. V nadomestni gradnji Delezove domačije se skrivajo tri zbirke, za katere je Javni zavod Park Škocjanske jame leta 2006 prejel Valvasorjevo častno priznanje. Poleg

Trg v Škocjanu s cerkvijo.

Foto: Darja Kranjc. Arhiv JZ PŠJ.

geološke in biološke zbirke, o katerih se na tem mestu ne spodobi pisati, je »v kletnih prostorih na ogled arheološka zbirka s predstavitevijo Mušje jame, enega pomembnejših bronastodobnih najdišč v Evropi, bogatih najdb iz žarnih grobov in 'in situ' eksperimentalno predstavitevijo 2.000 let stare hiše z rekonstruiranim delom stene, krajšim filmom prikaza tehnike pletenja s koščeno iglo, ki naj bi jo uporabljali takratni prebivalci Škocjana, panoramskimi vrati in vitrino z originalnimi najdbami iz te lokacije« (Peric, 2016). Etnološka postavitev v J'kopinovem skednju predstavlja pridobivanje žita in njegovo uporabo iz časa ornega poljedelstva. Pritlični objekt je krit z rženo slamo in ohranja spomin na nekdanje pogosto kritino, ki je iz teh krajev povsem izginila. Številni domači jamski raziskovalci, graditelji poti in vodniki po Škocjanskih jamah so pokopani na vaškem pokopališču. Tu najdemo tudi grob raziskovalca in člana slavnega »jamskega triumvirata« Antona Hankeja.

Betanja

V kotanji pod Škocjanom je iz posameznih stavbnih enot zrastle gručasto naselje. Po krajevnem ustnem izročilu iz druge polovice 19. stoletja naj bi bila prva domačija v Betanji Betančeva, ki ji pri poznejši delitvi zemljišč v vasi pripade največji delež. Izročilo še pravi, da so si vaščani svoje posesti po opravljeni delitvi obzidali. Danes v Betanji prevladujejo zaprte, s kamnitimi zidovi obdane stavbe kraškega tipa iz 19. in 20. stoletja z vodnjakom (narečno *štirno*) sredi dvorišča (narečno *borjača*), ki se navzven odpira s kamnitim portalom (narečno *kalono*). Na stanovanjskem posloju Betančeve domačije, ki danes deluje kot turistična kmetija, se je ohranila kritina iz škrl, to je klanih plošč iz slojevitega apnenca, ki je v zgodovini na Krasu nadomestila slamo, saj je bila trajnejša in ognjevarna.

J'kopinov skedenj. Foto: Matej Skubic. Arhiv JZ PŠJ.

Dolina mlinov

Iz Betanje se pot spusti do reke Reke, ki je včasih živela posebno življenje. Človek je ob reki postavil mline in žage ter dolino pred ponorom poimenoval Dolina mlinov. Prvi od ponora, katerega ruševine so danes v lasti Javnega zavoda Park Škocjanske jame, je mlin Ukno.

Po navedbah Jožka Žiberne je deloval do prve svetovne vojne. France Habe piše, da je »/b/il /.../ last rodbine Mahorčič, po domače Bzkvih iz Nakla št. 14, kjer je bil doma Jože Mahorčič, ki je kot vaški župan dal 1884 Škocjanske jame v zakup sekciji Küstenland Nemško-avstrijskega planinskega društva v Trstu. Mlin so prodali tržaškemu magistratu v zvezi z načrti za napeljavo vodovoda v Trstu« (Habe, 1990: 245). Objekt ima tri etaže. V kleti je imel svoj prostor mlinski mehanizem, vpet na pet vodnih koles, v pritličju pa sta bila glavni vhod in shramba za vreče žita. Moka se je po mnenju arhitekta in avtorja

Projekta Feniks Juana P. Maschia najverjetneje shranjevala v mansardnem, manj vlažnem prostoru. Iz karte franciscejskega katastra iz leta 1819 izhaja, da so na območju tega mlina stale tri stavbe. Drugi od ponora – na desnem bregu v rokavu, speljanem za jezom v Malnih – je še do sredine 20. stoletja delujoči mlin iz 19. stoletja, ki ga je nazadnje imela v najemu in potem v lasti družina Žnidarčič iz Betanje. Celotni kompleks je bil sestavljen iz mlina (štirje pari kamnov in šest gonilnih koles), preko brvi povezanega s poslopjem s stopami za ječmen, hleva za krmljenje in počitek živine, ki je pripeljala žito v mlin (narečno mišnik), ter mlinarjeve domačije, sestavljene iz štirih stavb (gospodarsko in stanovanjsko poslopje, svinjak, hlev za konje). Čeprav je bil mlin eden od večjih v Vremski dolini, je bil glavni vir zaslužka družine še vedno kmetijstvo. Mlin je popolnoma prenehal z delom leta 1954. Družina je domačijo zapustila ob veliki po-

Ruševine mlina Ukno. Foto: Borut Lozej. Arhiv JZ PŠJ.

vodnji leta 1965. Od celotnega kompleksa so ostali le nekateri zidovi. Ob toku Reke na ožjem zavarovanem območju je sledil Srednji mlin, ki je imel dvoje vodnih koles, nato mlin pod Školjem in četrti mlin, ki mu ne vemo imena. Da bi jih danes v krajini zaznali, se je treba zelo potruditi in poiskati ostanke temeljnih kamnov, saj so bili ti mlini opuščeni že v 19. stoletju.

Matavun

Danes največje naselje ožjega zavarovanega območja in izhodišče za ogled Škocjanskih jam Matavun se je razvilo okrog dveh cest kot središčnih oseh naselja, ob katerih je največja koncentracija domačij. Vas je v prvi polovici 19. stoletja štela štiri domačije, to je štiri družine, ki so imele po šest do sedem članov. Vaščani so se, kot pretežno v vseh okoliških vaseh, ukvarjali izključno s kmetovanjem. Pridelke, ovčji sir, seno in drva so

prodajali v Trstu, da so si v zameno lahko kupili sol, olje in druge potrebščine. V prvi polovici 20. stoletja sta v Matavunu delovali dve gostilni – Janezva in Nantva. Prva je za svoje potrebe hlajenja pijače pod senikom imela vkopano še obstoječo ledenico za shranjevanje ledu. Led so pozimi nalomili v bližnjem kalu, zložili v pripravljeni podzemni prostor ter prekriili z bukovim listjem. Tako je zdržal do konca poletja. Janezova gostilna je bila hkrati skoraj do izgradnje sedanjega sprejemnega centra Škocjanskih jam v osemdesetih letih 20. stoletja mesto, kjer so obiskovalci kupovali vstopnice in od koder so odhajali na ogled jam. Na prelomu iz 19. v 20. stoletje so na bližnji Miklovi domačiji imeli delavnico jamski raziskovalci in graditelji jamskih poti. *»Te so začeli v jami urejati že leta 1823. S časom so doživele številne izboljšave in spremembe. V okoli 6 km dolgem sistemu je bilo narejenih približno 7650*

*Vnckva
domačija v
Matavunu.
Foto: Darja
Kranjc. Arhiv
JZ PŠJ.*

m jamskih poti, v okolici pa 2500 m površinskih poti. Večina jih je bila narejena v obdobju med 1884 in 1905, ko je v jamah delovala Primorska sekcija Nemško-avstrijskega planinskega društva, delali pa so jih pretežno domačini. Po 1. sv. v., ko je jame prevzelo italijansko društvo Società Alpina delle Giulie, so glavne turistične poti razširili in jih dvignili visoko nad predele jam, ki jih pogosto zaliva. Takrat je bil zgrajen tudi tunel v Globočaku, ki pelje do Paradiža.» (Peric, 2012.) Leta 2013 sta Borut Lozej in Iztok Cencič iz Jamarskega društva Divača v 380 urah obnovila sedemdeset metrov poti, zavarovane z železno ograjo (»ferate«), ter rekonstruirala slikovit sedem-metrski Novakov most, izvorno edini možni prehod v Tiho jamo ob visoki vodi, ki je bil opremljen leta 1909, in to kar na višini več kot sedemdeset metrov visoko nad Reko. Stare jamske poti so danes z novo osvetlitvijo jame tudi znatno bolj prepoznavne med ogledom in jami dajejo novo razsežnost v smislu zelo neposrednega pričevanja o pomenu tukajšnjega minulega dogajanja v obdobju porodnih krčev svetovne speleologije. »Celotna zgodba o odkrivanju Škocjanskega jamskega spleta je od leta 2015 predstavljena v novih prostorih sprejemnega centra v Matavunu. Zbirka skozi štiri teme – pisni viri, osvetljevanje v jami, raziskave in jamarska oprema – ter s pomočjo originalnih zapisov Friedricha Müllerja, možakarja, ki je skupaj z ostalimi z lesenim čolnom in baklo v rokah prodiral v skrivnostne globine Škocjanskih jam, obiskovalcu razkriva vztrajnost, pogum, iznajdljivost in prevzetost tujih raziskovalcev in pogumnih domačinov pri drznih raziskavah škocjanskega podzemlja.« (Peric, 2016.) V drugi polovici 20. stoletja je Matavun štel enajst domačij, to je enajst družin s štirimi ali petimi člani, kmetovanje naj bi bilo skromno, domačini pa v službi v Divači, Sežani in na Kozini. Danes je podobno, le prebivalcev je več. V dveh ogleda vrednih obnovljenih kulturnih spomenikih, ki pričata o bivanjski kulturi tega območja še v prvi polovici 20. stoletja, so danes urejene prenočitvene zmogljivosti

za obiskovalce parka in promocijsko-kongresno središče s knjižnico, galerijo in protokolarnimi prostori.

Školj

Poseben pečat pokrajini na zavarovanem območju, poleg cerkve sv. Kancijana s svojim zvonikom, dajejo še ruševine gradu na Školju, enega izmed nekdanjih osmih srednjeveških gradov v dolini reke Reke, ki je kot naravna, politična in kulturna meja v vsej zgodovini ločevala severne predele od primorskih. Školj stoji na skali, ki strmoglavlja v reko. Sprva je skupaj z ostalim delom ozemlja sodil pod oglejski patriarhat, toda v resnici so bili njegovi nesporni gospodarji devinski grofi, pozneje pa njihovi dediči Walseejevci. Po izumrtju devinske Walseejevske veje leta 1483 tukajšnje fevde podedujejo avstrijske vojvode, ki Školj zaupajo poveljnikom Ravbarjem. Na gradu so živeli do leta 1600, ko grad postane last barona Francesca Rossettija. Ta rodbina grad spremeni v udobno domovanje in je njegova zadnja znana prebivalca. V času turških vpadov grad nudi zavetje okoliškim kmetom.

Kulturna krajina

Preprost sprehod po parku spodbudi občutenje nekdanjega življenja v teh krajih, odtisnjenega v kulturni krajini s številnimi suhimi zidovi in povečini še ohranjenimi vedutami vasi, območij vrtov, nekaterih njiv in travnikov.

Sklep

Na ožjem zavarovanem območju Regijskega parka Škocjanske jame se nahaja 48 enot registrirane nepremične kulturne dediščine, od katerih ima 38 status kulturnega spomenika državnega pomena.

Viri in literatura:

- Belingar, E., 2001: *Jakopinov skedenj v Škocjanu. V: Glasnik Slovenskega etnološkega društva*, 41 (3/4): 28–31. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo.
- Bogataj, J., 1992: *Sto srečanj z dediščino na Slovenskem. Ljubljana: Prešernova družba.*

	Št. enot spomenikov in KD		Št. enot spomenikov		Št. enot KD
arheološka	19	arheološki	17	arheološka	2
memorialna	9	memorialni	7	memorialna	2
naselbinska	3	naselbinski	2	naselbinska	1
profana stavbna	16	profani stavbni	11	profana stavbna	5
sakralna	1	sakralni	1	sakralna	0

Statistika v Register nepremične kulturne dediščine Slovenije vpisanih enot kulturnih spomenikov in kulturne dediščine na ožjem zavarovanem območju.

- Brkini '81. Mladinski raziskovalni tabor na mladinski delovni akciji. Gibanje »Znanost mladini«. 27–29.
- Delak Koželj, Z., 2005: *Etnologija in kulturna dediščina: definicija, vloge, pomeni*. V: *Dediščina v rokah stroke*. Ljubljana: Županičeva knjižnica, 11–22.
- Drašček, E., Osmuk, N., Svetina, J., 1989: *Poselitve*. V: *Krajinske zasnove Škočjana*. Nova Gorica: Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Gorica, 11–13.
- Franchi, E.: *What is Cultural Heritage?* Khan Academy, <https://www.khanacademy.org/>, 1. 8. 2016.
- Foscan, L., 1990: *Feudalni gradovi*. V: *Reka – Timav, Podobe, zgodovina in ekologija kraške reke*. Ljubljana: Založba Mladinska knjiga, 147–177.
- Habe, F., 1990: *Reka – dolina mlinov in žag*. V: *Reka – Timav, Podobe, zgodovina in ekologija kraške reke*. Ljubljana: Založba Mladinska knjiga, 239–286.
- Kranjc, D.: TZ 67/2002, 79/2003. *Matavun, Betanja*. *Pripovedovalci Janko in Zorka Gombač*.
- Kranjc, D., 2005: *Moč prepoznavnosti: predlog notranje opreme prenovljene domačije*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo.
- Maschio, J. P., Kranjc, D., 2015: *Zgodovinske podlage in 3D-rekonstrukcija*. V: *Projektna naloga za izdelavo IP-revitalizacije ruševin mlina Ukno*. Škočjan: JZ PŠJ. (Interno gradivo.)
- Peršolja, J., 1997: *Rodiški komun*. V: *Rodik med Brkini in Krasom*. Zbornik ob 350-letnici cerkve.
- Peric, B., 2012: *Predlog za vpis v RKD: Škočjanske jame – stare poti, osnutek*.
- Peric, B., 2016: *Nove muzejske postavitve*. »Skrita« kulturna dediščina. Bilten PŠJ (v tisku).
- Ognjišče, 1997: *Koper*, 145–151.
- Splošna deklaracija o kulturni raznolikosti, UNESCO, 2001. Slovenski prevod: Izobraževalni center Eksena, 2016.
- Zorman, T. (ur.), 2003: *Vodnik po učni poti Škočjan*. Škočjan: Park Škočjanske jame, Slovenija.

Žiberna, J., 1981: *Divaški prag*. Ljubljana: Svet krajevna skupnosti Divača, 89.

Darja Kranjc je zaključila študij etnologije in kulturne antropologije na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Zaposlena je v Službi za raziskovanje in razvoj Javnega zavoda Park Škočjanske jame, kjer skrbi področje najširše razumljene kulturne dediščine, s katero se ukvarja tako na varstvenem, raziskovalnem kot razvojnem področju. Dejavno sodeluje pri snovanju in izvajanju Unescovega programa MAB (Človek in biosfera) v Biosfernem območju Kras in porečje Reke, v okviru katerega za Javni zavod Škočjanske jame koordinira Odbor za varstvo kulturne dediščine in izobraževalne programe mreže šol in univerz Parka Škočjanske jame. Je organizacijski, tehnični in administrativni upravljalavec čezmejnega Partnerstva kraške suhozidne gradnje.